

УДК 379.851

Пасічник В.Р., Сушик О.Г., Терлецький В.К.

***СІЛЬСЬКИЙ ЗЕЛЕНИЙ ТУРИЗМ ЯК ФАКТОР ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ТА ПЕРЕБУДОВИ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ***

Показано сучасний соціально-економічний стан українського села. Розглянуто сільський зелений туризм як фактор відродження сільських територій та зменшення

безробіття на селі. Висвітлено переваги, форми та напрями впливу сільського туризму на розвиток аграрних територій.

Ключові слова: сільський туризм, агротуризм, депресивні території, перебудова сільської економіки.

Показано современное социально-экономическое состояние украинского села. Рассмотрены сельский зеленый туризм как фактор возрождения сельских территорий и уменьшения безработицы на селе. Освещены преимущества, формы и направления влияния сельского туризма на развитие аграрных территорий.

Ключевые слова: сельский туризм, агротуризм, депрессивные территории, перестройка сельской экономики.

Displaying the current social and economic situations of the Ukrainian village. Considered the rural green tourism as a factor in the revival of country areas and to reduce unemployment in the country side. There are priorities, forms and streams of influence rural tourism on the development of agricultural areas are viewed in the article.

Key words: rural tourism, agritourism, depressed territories, the restructuring of the rural economy.

Україна, обравши своїм стратегічним курсом інтеграцію до структур Європейського Союзу, прийняла виклик часу щодо прискореного реформування різних сфер соціально-політичного і економічного життя країни, зокрема, сфери послуг туризму, трансформуючи її до стандартів ЄС. Світовий досвід прогресивного господарювання надає туризму перше місце серед інших галузей економіки за обсягами експорту товарів та послуг. За даними Всесвітньої туристичної організації, у понад 40 державах світу туризм став основним джерелом наповнення бюджету, а у 70 країнах – однією з трьох основних статей [1; 140].

За останні десятиліття кількість туристів у світі неухильно зростала і досягла третини населення земної кулі. За прогнозами фахівців, ХХІ ст. буде століттям туризму. Сьогодні найбільш динамічно зростаючим сектором світового туристичного господарства є сфера сільського зеленого туризму.

Окремі аспекти сільського зеленого туризму висвітлені у працях відомих учених у галузях права, історії, туризмознавства, соціології, економіки й географії, зокрема: Ю. Алексеева, В. Євдокименко, В. Мікловди, М. Пітюлича, В. Васильєва, П. Горішевського та інших дослідників. Наукові дослідження останніх років говорять про те, що туризм здатний забезпечити економічну та демографічну стабільність у сільських місцевостях та вирішити їхні соціально-економічні проблеми.

Стаття ставить за мету обґрунтувати місце сільського зеленого туризму в економічному і соціальному розвитку суспільства, показати його роль у справі відродження українського села та перебудови сільської економіки.

Розвиток сільського зеленого туризму у Європі розпочався в середині ХІХ ст., а в другій половині ХХ ст. здобув масове визнання, коли населення великих постіндустріальних держав вже не могло обійтися без чистого повітря, екологічно привабливих малозаселених сільських територій. Наприкінці ХХ ст. подолано останню перешкоду, що заважала

масовому розвитку туризму в сільській місцевості країн Центральної Європи – необлаштованість об'єктів розміщення туристів. Цього вдалось досягти завдяки радикальним реформам у сфері агробізнесу, розвитку малого підприємництва й створенню мережі агроосель і агроготелів для відпочиваючих. Нині Європейський Союз вбачає у сільському зеленому туризмі основний важіль економічного підйому своїх сільських територій.

Перші паростки розвитку сільського туризму в Україні з'явилися в середині 90-х рр. ХХ ст. Відтоді його популяризацією займається створена 1996 р. Спілка сприяння розвитку сільського туризму в Україні. Спілка збирає і концентрує дані з різних регіонів країни, проводить конференції та тематичні виставки з метою популяризації відпочинку в українському селі, сприяє розвитку сільської інфраструктури, самозайнятості сільського населення. За її ініціативою створені й успішно функціонують осередки сільського туризму у більшості областей України, вона ж виступила розробником законопроекту «Про сільський зелений туризм». Важливою функцією Спілки є проведення тренінгів та семінарів для господарів садиб, від яких залежить якість прийому гостей-туристів, а, відповідно, популяризація цього виду діяльності.

Пріоритетність розвитку туризму в Україні визначається низкою законодавчих актів: «Загальнодержавною програмою соціально-економічного розвитку українського села на період до 2015 р.», Законом України «Про основні засади державної регіональної політики на період до 2015 р.», «Концепцією розвитку агропромислового комплексу» тощо. На жаль, у них дуже мало уваги приділено сільському зеленому туризму. Лише окремі аспекти його діяльності регулюються Законами України «Про туризм» [2; 241], «Про особисте селянське господарство» [3; 232], «Про підприємництво» [4; 168].

Крім того, розвиток сільського зеленого туризму в Україні підтримується спеціальними європейськими програмами ТАСІС, Міжнародного фонду «Відродження», фонду «Євразія», Європейської федерації сільського зеленого туризму «Єврожіте» та іншими [5; 625]. Останнє є свідченням того, що західні країни бачать перспективу українського сільського туризму на міжнародному туристичному ринку.

Згідно зі ст. 4 Постанови ЄС №1080/2006 «Про Європейський фонд регіонального розвитку...», туризм, зокрема просування інформації про переваги природного середовища регіону як потенціалу для стійкого туристичного розвитку, допомога в розширенні пропозиції туристичних послуг розглядаються як пріоритетні напрямки політики подолання територіальних диспропорцій в соціально-економічному розвитку регіонів країн ЄС [6;121]. Таким чином сільський зелений туризм у більшості країн розглядається як невід'ємна складова комплексного соціально-економічного розвитку села та як один із засобів вирішення багатьох сільських проблем.

Можна стверджувати, що у сфері законодавчого регулювання та організаційного забезпечення розвитку сільського зеленого туризму

зроблено за останні роки доволі багато, однак прийняття головного документа – закону «Про сільський зелений туризм» поки що немає [7;20; 80].

Нормативно-правове регулювання туристичної діяльності вкрай необхідне для виходу на міжнародний туристичний ринок. Адже для закордонного туриста при ознайомленні з пропозицією відпочити в українському селі важливо, наскільки легальною в Україні є така форма надання відпочинкових послуг, хто відповідає за якість прийому, через кого можна організувати поїздку, який господарський механізм цього виду відпочинково-туристичної діяльності. Це важливо як для рекреантів, так і для тих, хто їх приймає на селі.

Сьогодні, туристична галузь в Україні є лише п'ятою за значенням складовою поповнення бюджету і її питома вага має значно зрости з огляду на такі об'єктивні передумови, як вигідне геополітичне розташування України в центрі Європи, наявність значного туристично-рекреаційного потенціалу, сприятливий клімат, багаті флора і фауна, чисельні культурно-історичні пам'ятки світового рівня.

Розвиток сільського зеленого туризму в Україні зумовлений нагальною необхідністю невідкладного розв'язання соціально-економічних проблем сучасного села. За роки незалежності України в сільській місцевості спостерігається зменшення населення, зростання безробіття, масова заробітчанська міграція. Рівень народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб знизився з 13,7 до 9,4 осіб, рівень смертності підвищився з 14,4 до 20,5 осіб і перевищив аналогічний показник смертності міського населення в 1,4 рази з 1990 р. до початку 2006 р. Україна втратила 312 сіл і їх назви зникли з сучасних географічних карт [8; 7].

За даними офіційної статистики, нині в Україні залишилося близько 28600 сіл. Переважну частину населення цих сіл складають особи пенсійного або працездатного передпенсійного віку, при цьому, у 8,5 тис. сіл упродовж останніх трьох років не народилася жодна дитина. Такі поселення приречені на зникнення, а це спричинює втрату сільських традицій, які є коліскою національної культури. Майже 60 відсотків мешканців сільської місцевості перебувають за межею бідності.

Нині українські демографи щораз частіше оперують такими науковими поняттями, як «поселення, що зникають» та «занепадаючі поселення». Для прикладу, лише у Львівській області до категорії тих, що зникають, офіційно зараховано 85 (4,6 %) сільських поселень. Це села з населенням до 50 осіб, з кризовою демографічною ситуацією – домінуванням населення пенсійного віку (60-80 %). У багатьох з цих малих сіл на сьогодні проживають лише особи пенсійного віку або пенсійного і працездатного передпенсійного. Звичайно, внаслідок природного скорочення населення такі поселення надалі зникатимуть [9; 57].

Різновидом проблемних територій є, так звані, сільські депресивні території, виокремлення яких передбачене Законом України «Про

стимулювання розвитку регіонів». Серед багатьох аспектів вивчення проблематики таких територій особливої уваги, на думку професора М.Барановського, заслуговують шляхи їх економічного відродження або санації. Автор наголошує, що заходи санації депресивних територій є складовою державної регіональної політики і залежать насамперед від гостроти, стану та причин виникнення проблемних ситуацій. Отже, адекватна політика санації депресивних аграрних територій є запорукою успішного розв'язання їхніх проблем [10; 15].

Попри ухвалення низки законодавчих актів, які стосуються розвитку аграрного сектору, разових акцій на кшталт року села, ситуація в сільській місцевості змінюється надто повільно. Однією з головних причин цього є успадкована від минулого практика підтримки лише аграрного сектору за відсутності будь-якої зваженої політики стосовно розвитку сільських територій.

Враховуючи досвід насамперед країн ЄС, більшість науковців сьогодні одностайні у розумінні того, що політика розвитку сільськогосподарського виробництва і політика розвитку села є близькими, проте не тотожними. Звідсіля випливає не просто висновок про необхідність, а життєва потреба у розвитку на селі несільськогосподарських видів діяльності, у «...визнанні рівнопріоритетності аграрного сектору і сільської місцевості» [11; 14].

Таке трактування перспектив розвитку села загалом узгоджується з концепцією багатофункціональності розвитку сільських територій, яка передбачає, за збереження визначальної ролі аграрної сфери, зміщення пріоритетності у бік розвитку позааграрних видів діяльності.

Сільський зелений туризм є «одним з найперспективніших напрямів структурної перебудови сільської економіки», що позитивно впливає на стан таких галузей як транспорт, зв'язок, будівництво [12; 1]. Інвестування в туристичну інфраструктуру такого типу водночас покращить матеріальну забезпеченість звичайного селянина, оскільки входження сільських господарств у туристичну діяльність потребує покращення як благоустрою самих садиб, так і забезпеченості різноманітними інфраструктурними ресурсами.

У світі сільський зелений туризм розглядається як альтернатива сільському господарству за розмірами отриманих прибутків. До того ж, розвиток інфраструктури сільського туризму не вимагає таких значних капіталовкладень, як інші види туризму і може здійснюватися за рахунок коштів самих селян без додаткових інвестицій. Скорочення міграції з сіл до міст надасть змогу заощадити значні фінансові й матеріальні ресурси, адже, за підрахунками експертів Європейського банку реконструкції та розвитку, облаштування в місті вихідця з сільської місцевості в 20 разів дорожче, ніж створення умов для його життя і роботи в селі [13].

Наведемо основні фактори, що сприяють розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Насамперед, це зростаючий попит мешканців українських міст та іноземців на відпочинок у сільській місцевості;

унікальна історико-етнографічна спадщина українських сіл; багаті рекреаційні ресурси; екологічна чистота сільської місцевості; відносно вільний сільський житловий фонд для прийому туристів; наявність вільних трудових ресурсів для обслуговування туристів; традиційна гостинність господарів та доступна ціна за відпочинок; можливість надання комплексу додаткових послуг з екскурсій, риболовлі, збирання ягід і грибів, катання на конях тощо.

Найбільш сприятливі передумови для розвитку сільського зеленого туризму об'єктивно складаються на територіях національних і ландшафтних парків, де існує можливість поєднати в повноцінному відпочинку пізнання природничого, історико-етнографічного та культурного потенціалу регіону. Родзинкою сільського зеленого туризму може і має стати яскрава анімація, тобто поживлення програм обслуговування, відпочинку і дозвілля туристів ігровими елементами та шоу-програмами на базі історико-етнографічної та культурної спадщини регіону.

На кшталт ушавленого у світі заповідного музейно-анімаційного середовища козацької доби на острові Хортиця, де з перших кроків турист потрапляє у світ запорізького козацтва і, за бажання, може спробувати зварити козацький куліш, опанувати козацькі ремесла, взяти участь у козацьких кінних іграх, набути навиків ратного мистецтва тощо.

Аналогічно з анімаційною спрямованістю розвивається музейний комплекс Трипільської культури у м. Ржищеві й с. Трипілья, що на Київщині, де турист поринає у атмосферу трипільської доби. З елементами обрядово-побутової анімаційності реалізується на території національного природного парку «Гуцульщина» проект музею гуцульської культури під відкритим небом. Цей музей уможлиблює туристам відчуті органічне поєднання народної архітектури та живого гуцульського побуту, побачити відроджені гуцульські ремесла і промисли (різьбярство, кушнірство, писанкарство, мосяжництво, гончарство, килимарство, вишивка, бондарство). Подібні музеї «живої етнографії» можна організувати у будь-якій сільській місцевості, де обирається стратегічний довготривалий орієнтир на розвиток масового сільського зеленого туризму.

Розвиток сільського зеленого туризму змусить сільські громади приділяти більше уваги благоустрою сіл, реформуванню транспортної інфраструктури, відновленню роботи місцевих закладів культури, забезпеченню екологічної чистоти довкілля і вирішенню нагальних соціально-економічних проблем села за рахунок додаткових надходжень до бюджетів місцевих органів влади.

Сьогодні, розвиток сільського зеленого туризму в Україні обмежують і гальмують такі фактори як політико-економічна нестабільність у державі; відсутність належного правового забезпечення розвитку сільського зеленого туризму; відсутність механізму раціонального та екологічно збалансованого використання природного та історико-культурного потенціалу для потреб туризму; низький рівень

інфраструктури та комунікацій; недостатній рівень кадрового та рекламно-інформаційного забезпечення. Вказані негативні фактори можна подолати за рахунок проведення виваженої політики державного регулювання розвитку сільського зеленого туризму, зокрема і на регіональному рівні, з використанням наявних важелів прямого і непрямого впливу [14; 49].

Хоча сільський відпочинок в Україні має давню історію, його майбутнє ще остаточно не визначене. Існують як песимістичний, так і оптимістичний сценарії його подальшого розвитку в Україні. Цілком можливо, що за відсутності дієвої державної політики в цій галузі сільський відпочинок так і залишиться у напівлегальному статусі, без чіткої організаційної структури, без поставленої на належному рівні інформаційно-маркетингової діяльності, просто як своєрідний додаток до інших напрямків туризму.

Натомість, за оптимістичними науковими прогнозами, сільський туризм, для прикладу, лише в Карпатському регіоні може сформувати потужний сегмент ринку і «контролювати» від 35 до 45 % усіх туристичних потоків у цей регіон. Станом на 2003-2005 рр. кількість туристів, які відвідують Українські Карпати, становить близько 1,5 млн. осіб щорічно. З них понад 150 тис. – гості з інших країн. Отже, вже тільки ці цифри більше налаштовують на оптимістичні прогнози.

Сприйняття сільського відпочинку пересічним міським мешканцем України зараз коливається у широкому діапазоні: від цілковитого неприйняття цієї форми відпочинку до величезного захоплення його екологічністю та економічністю. Це свідчить лише про необізнаність загалу українців із такою формою відпочинку.

Певний скептицизм до сільського відпочинку з боку городян першого покоління зумовлений тим, що вони ще тісно пов'язані із сільською місцевістю – часті поїздки у село, відвідини родичів, догляд за житлом батьків, участь у сільськогосподарських роботах, – і не сприймають це як відпочинок. І люди вважають, що це частина їхньої індивідуальної самодіяльної відпочинково-господарської діяльності на селі, якій не треба надавати спеціального статусу.

Поряд із цим, в українських містах є категорії людей, які активно сприйняли ідеї народження (чи відродження) сільського відпочинку. На сьогодні в Україні основні сегменти потенційних споживачів послуг сільського зеленого туризму утворюють мешканці промислових центрів (через екологічність цієї форми відпочинку); справжні городяни (3-4-те покоління – через екзотичність); шанувальники українських народних традицій (через принади сільського способу життя та чистоту довкілля); люди з малим і середнім достатком (через вартість відпочинку у селі).

Разом із тим, проведені в останні роки за допомогою мас-медіа рекламні акції більше уваги звертали на привабливі сторони села, ніж на роботу з певними категоріями городян та технологічно-економічні аспекти цього відпочинку. Отже, потрібно урізноманітнити форми пошуку прихильників цього виду відпочинку, якомога швидше створити механізм,

що дозволить забезпечити реальних відпочиваючих для сіл нашого регіону. Міжнародний імідж сільського відпочинку також неоднозначний. З одного боку, Україна традиційно сприймається як аграрна країна, одна з європейських житниць із збереженим сільським укладом життя, багатою культурною спадщиною, унікальною природою та гостинними господарями. З іншого боку, не приваблює іноземних туристів відносно низький стандарт житла і його недостатня технічна забезпеченість, а також необлаштованість сіл та досить обмежений вибір дозвілля й можливостей активного відпочинку. Приїзду іноземців з інших країн перешкоджає відсутність знання господарями іноземних мов.

З огляду на ці реалії, необхідно проводити навчання власників агроосель прийомам обслуговування та іноземним мовам. Це найсуттєвіша проблема, яка стоїть нині на перешкоді виходу сільського зеленого туризму України на міжнародний ринок. Тому досі маємо таку сумну статистику: в польських, словацьких і румунських Карпатах щорічно відпочиває на один-два порядки більше західноєвропейських зелених туристів, ніж в Українських Карпатах.

Напрацьовані на сьогодні стратегії розвитку сільського зеленого туризму націлені на вирішення соціально-економічних, екологічних і етнокультурних проблем сільських місцевостей, вимагають чіткого планування на рівні районів та окремих сільських громад. Важливою частиною планування є ефективне втілення у життя «пілотних» проектів сільського відпочинку, які здійснюють обласні Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму.

Однією з найважливіших проблем на ринку туристичних послуг в Україні є питання просування самої ідеї сільського зеленого туризму. Оскільки такий вид відпочинку в нашій країні є відносно новим явищем і ще остаточно не встановився як економічна діяльність, то освітянські заходи у цій галузі, підвищення поінформованості населення і створення позитивного ставлення до цього виду відпочинку відіграють важливу роль.

Важливим аспектом розвитку сільського зеленого туризму є налагодження системи підготовки фахівців цього профілю та перепідготовки селян, які хотіли б зайнятися сільським туризмом. Сільський зелений туризм потребує експертів-дорадників та досвідчених господарів, які могли б організовувати, коригувати та розвивати таку діяльність. Для цього варто на рівні обласних асоціацій зеленого туризму створити постійно діючий інформаційно-освітній центр, де можна пройти необхідну підготовку та отримати сертифікат про готовність займатися цим видом діяльності. Певні знання зі сфери сільського зеленого туризму необхідні спеціалістам інших галузей, діяльність який пов'язана із сільським господарством та туризмом, представникам місцевих органів виконавчої влади та самоврядування, громадських організацій у впровадженні політики сталого розвитку, місцевому населенню у підвищенні рівня обізнаності для надання гостинності та для самозайнятості.

Алгоритм створення програми розвитку сільського зеленого туризму на кластерній основі в конкретній території пропонує Соколенко С.І. [15]. Автор роз'яснює, що туристичний кластер – це сконцентрована на певній території група взаємопов'язаних підприємств і структур туристичної індустрії та інших пов'язаних з нею галузей (транспорту, зв'язку, охорони здоров'я та інші), які взаємодіють і взаємодоповнюють один одного при створенні комплексного туристичного продукту території. Це відносно компактна територія зростання туристської індустрії, що характеризується певною туристською спеціалізацією. При цьому особливо важлива атрактивна (приваблива) складова кластеру. Не менше значення мають також транспортні комунікації усередині туристичного кластеру, і що особливо важливо – зовнішні комунікації, які забезпечують транспортну близькість (доступність) по відношенню до головних цільових ринків.

На формування подібного кластера сільського зеленого туризму потрібно 2-3 роки, однак в сучасних умовах, наголошує вчений, це виправдано та доцільно. Перший досвід кластерів сільського зеленого туризму на Поділлі, в Прикарпатті, Севастополі свідчить про перспективність такого розвитку. Дієвим методом проведення діагностики розвитку туристично-рекреаційного комплексу на регіональному рівні та забезпечення його подальшої якості є дослідження внутрішнього та зовнішнього середовища з використанням SWOT-аналізу, тобто вивчення сильних і слабких сторін об'єкта, можливостей і перешкод на шляху його розвитку, а також оцінка шляхів підсилення слабких і максимального використання сильних сторін. Крім того, цей вид аналізу передбачає виявлення загроз для розвитку об'єкта, які є і можуть виникати в перспективі, та є ідеальним в стратегічному плануванні при формуванні стратегії [16; 231].

Таким чином, сільський зелений туризм є невід'ємною складовою частиною комплексного соціально-економічного розвитку села. Він може призупинити стійку тенденцію до зменшення кількості населених пунктів у сільській місцевості, вирішити проблему перенасичення сільської місцевості робочою силою, скоротити міграції робочої сили з села до міста, розвивати соціальну інфраструктуру села, покращувати благоустрій осель, вулиць та сіл.

Використані джерела:

1. Биркович В.І. Сільський зелений туризм – пріоритет розвитку туристичної галузі України // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник./В.І Биркович –К., 2008. – №1 (6). – С.138-143.
2. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 31. – Ст. 241.
3. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 травня 2003 року № 742-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – Ст. 232.
4. Про підприємництво: Закон України від 6 жовтня 1999 року № 1121-XIV // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – С. 168.
5. Wei Hu, Geoffrey Wall «Environmental Management, Environmental Image and the Competitive Tourist Attraction» // Journal of Sustainable Tourism – 2005. – №6. – P.617-635., С. 625

6. Слава С. Розвиток економічно проблемних територій: міжнародний досвід// Проект партнерства Канада-Україна “Регіональне врядування та розвиток”./С.Слава, Д.Самборський, П.Сегварі, М.Дацишин – К.: К.І.С., 2007. – 144 с., С. 121.
7. Зінько І. Сільський зелений туризм як складова стратегії туристичної політики регіону// Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. Випуск 24./І.Зінько – Львів, 2008. – С.77-82.
8. Про затвердження державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 73. – С.7.
9. Рутинський М.Й. Зелений туризм./М.Й.Рутинський, Ю.В.Зінько. – К.: Знання, 2008. – 271с.
10. Барановський М. Туризм як форма активізації розвитку сільських депресивних територій// Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини./М.Барановський – Львів, 2008. Вип. 24. С.13-21.
11. Седік Д.В. Формування стратегічної середньострокової політики розвитку села і сільського господарства// Вісник інституту сільського розвитку./Д.Седік, І.В.Кобута, М.І.Пугачов, С.С.Прокопенко, І.П.Чапко – К.: 2007. №1-4 (8-9). – С.2-32.16, С.14.
12. Куценко В.І. Аграрний й екологічний туризм в якості локомотива розвитку сільської економіки Електронний ресурс // Економіка. Управління. Інновації. – 2009. – № 2. – Режим доступу до журн.: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/eui/2009_2/09kvirse.pdf.
13. Європейський банк реконструкції та розвитку. – <http://www.ebrd.com/>.
14. Биркович В.І. Державне регулювання сфери туризму на регіональному рівні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління 25.00.02 – механізм державного управління. – Гуманітарний університет «Запорізький інститут державного та муніципального управління»./В.І.Биркович – Запоріжжя. – 2007.
15. Соколенко С. І. Особливості діяльності та розвитку об’єктів зеленого туризму у регіонах та проблеми створення міжнародних кластерів у цій галузі//Електронний ресурс: режим доступу: ucluster.org/blog/2010/12/osoblivosti-diyalnosti-ta-rozvitku-ob'ehktiv-zelenogo-turizmu-u-regionakh-ta-problemi-stvorenniya-mizhnarodnikh-klasteriv-u-cijj-galuzi/
16. Кифяк О. Рекреаційна індустрія Буковини як пріоритетний напрям стратегії соціально-економічного розвитку краю // Регіональна економіка./О.Кифяк – Львів, 2005. – №1. – С.230-233.